

جراید در دانشنامه جهان اسلام

● معین الدین محرابی^۱
نویسنده و پژوهشگر

یقیناً از سهو و خطا مصون نیست» و در ادامه از پیشنهاد و انتقاد استقبال شده است.

مدخل «جراید» در پانزده مقاله تدوین شده که عبارتند از:

۱. کلیات، نوشته: ب. لوئیس^۲ و ش. پلّا^۳. ترجمه: محمد تقی زاده مطلق، ص ۴-۱.

۲. ایران، [شامل دو قسمت] ص ۴-۶۰.

الف) از آغاز تا انقلاب اسلامی، پروین قدسی زاده، ص ۴-۵۲.

ب) پس از پیروزی انقلاب اسلامی، سجاد راعی گلوچه و اصغر صادقی یکتا، ص ۵۲-۶۰.

۳. قلمرو عثمانی، رحیم رئیس نیا، ص ۶۰-۷۸.

۴. ترکیه، رحیم رئیس نیا، ص ۷۸-۹۱.

۵. جهان عرب زبان، [شامل سه قسمت]، ص ۹۱-۱۱۶.

الف) خاورمیانه، برگرفته از دایرةالمعارف اسلام^۴ و ترجمه و اضافاتی از محمد تقی زاده مطلق، صبری انوشه، اصغر صادقی یکتا، ص ۹۱-۱۰۲.

ب) شمال افریقا، برگرفته از دایرةالمعارف اسلام و ترجمه و اضافاتی از محمد تقی زاده مطلق، صبری انوشه، ص ۱۰۲-۱۰۷.

ج) جراید مهاجر، صبری انوشه، ص ۱۰۷-۱۱۶.

۶. افغانستان، فاروق انصاری، ص ۱۱۶-۱۲۱.

۷. آسیای مرکزی، رحیم رئیس نیا، ص ۱۲۱-۱۲۶.

۸. قفقاز، رحیم رئیس نیا، ص ۱۲۶-۱۲۹.

■ دانشنامه جهان اسلام (جلد دهم): جراید - جنبه. زیرنظر: حداد عادل. تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، ۱۳۸۵ش، ۸۵۰ ص، قطع رحلی، شابک: ۹۶۴-۴۴۷-۰۱۱-۷

نخستین جلد دانشنامه جهان اسلام در سال ۱۳۷۵ و دهمین جلد آن در سال ۱۳۸۵ منتشر شده است. این دانشنامه یکی از ارزشمندترین آثار است که پس از انقلاب اسلامی در ایران به چاپ رسیده است. مع الوصف کاری چنین سترگ از خطا مصون نبوده و گردانندگان دانشنامه نیز به این مسئله اذعان داشته‌اند. چنانکه در پایان دیباچه جلد اول آن آمده است: «کاری چنین خطیر

**نخستين جلد دانشنامه جهان اسلام
در سال ۱۳۷۵ و دهمين جلد آن در
سال ۱۳۸۵ منتشر شده است**

سپتامبر ۱۷۹۸) در قاهره منتشر شده است. اولين روزنامه عربی مصر با نام التنبیه در ۲۲ محرم ۱۲۱۵ ق. (۱۶ ژوئن ۱۸۰۰ م.) انتشار یافته است (دانشنامه، ص ۱).
اولين جریده مراکش با نام افریقای آزاد^{۱۱} به زبان فرانسه در ۱۷ رجب ۱۲۳۵ ق. (اول مه ۱۸۲۰ م.) منتشر شده است (دانشنامه، ص ۱-۲).
اولين روزنامه بیروت در سال ۱۲۷۱ ق. (۱۸۵۵ م.) توسط رزق الله حَسُون، به زبان عربی و با نام مرآة الاحوال به چاپ رسیده است (دانشنامه، ص ۳).
از نگاه نویسندگان این مقاله، جهان اسلام در این چهار نقطه یعنی استانبول، مصر، مراکش و بیروت خلاصه شده است، در حالی که لازم بود در ترجمه این مقاله، حداقل روزنامه نگاری ایران که از سال ۱۲۵۳ ق. آغاز شده و سابقه آن ۱۸ سال پس از مراکش و ۱۸ سال قبل از بیروت بوده است، نیز مورد توجه قرار می گرفت.
همچنین می بایست در این مقاله به جراید اقوام و ملل جهان اسلام که به دهها زبان منتشر شده است، نیز توجه می شد. در حالی که جراید مورد عنایت در این مقاله فقط به زبان فرانسوی، عربی و ترکی بوده اند.
اگرچه روزنامه مرآة الاحوال (آغاز انتشار ۱۲۷۱ ق.) به عنوان نخستین روزنامه چاپ بیروت معرفی شده، ولی روال آن بود که به اولین روزنامه آزاد چاپ بیروت که به سال ۱۲۷۴ ق. (۱۸۵۸ م.) و با نام حدیقة الاخبار (لحدود، ۱۹۶۹، ص ۱۸۵) با مدیریت خلیل جبرائیل الخوری (۱۸۳۶-۱۹۰۷) منتشر شده است، نیز اشاره می شد

۹. مسلمانان روسیه و تاتارستان، رحیم رئیس نیا، ص ۱۳۸-۱۲۹.
۱۰. هند و پاکستان، ف. رابینسون^۵ ترجمه: مجید کریمی، ص ۱۳۹-۱۴۱.
۱۱. آسیای جنوب شرقی، احمد تقی زاده، ص ۱۴۶-۱۴۱.
۱۲. چین و ژاپن، رودولف لوونتال^۶، ص ۱۴۸-۱۴۶.
۱۳. جراید هوسایی، ج. کارنوچان^۷، ترجمه: محمد تقی زاده مطلق، ص ۱۴۸-۱۴۹.
۱۴. افریقای شرقی، آ. ای. سالم^۸، ترجمه: مجید کریمی، ص ۱۴۹-۱۵۰.
۱۵. افریقای جنوبی، پ. گروخوف^۹، ترجمه: مجید کریمی، ص ۱۵۰-۱۵۱.
نقد و بررسی این مدخل، از نظر گستردگی جغرافیای آن، کاری صعب و دشوار، و بالطبع از عهده یک نفر خارج است. باین حال از آنجا که نشان دادن برخی از کاستی ها و اشتباهات موجود در این مدخل، این امکان را پدید می آورد که در چاپ های بعدی نواقص و اشتباهات مرتفع شود، به اختصار نکاتی را یادآور می شود.

کلیات

مطالب این بخش درباره سرآغاز روزنامه نگاری قسطنطنیه [استانبول]، مصر، مراکش و بیروت است.
اولین روزنامه چاپ قسطنطنیه، فرانسوی زبان و از سال ۱۲۰۹ ق. (۱۷۹۵ م.) انتشارش آغاز شده و یک سال پس از آن روزنامه فرانسوی قسطنطنیه منتشر شده است (دانشنامه، ج ۱۰، ص ۱). اولین روزنامه ترکی نیز با نام تقویم وقایع در جمادی الاول ۱۲۴۷ ق. (۸ اکتبر ۱۸۳۱ م.) انتشار یافته است (دانشنامه، ص ۲).
اولین روزنامه چاپ مصر به نام پیک مصر^{۱۰} فرانسوی زبان بوده و از ۲۹ ربیع الاول ۱۲۱۳ ق. (۱۰

جراید ایران در دو مقاله
تدوین شده که یکی «از
آغاز تا انقلاب اسلامی»
و دیگری «پس از
پیروزی انقلاب اسلامی»
را شامل می‌شود

(المنجد فی الاعلام، ۱۹۶۹، ص ۱۸۵).

• جراید «ایران»

چنان که پیشتر اشاره گردید، جراید ایران در دو مقاله
تدوین شده که یکی «از آغاز تا انقلاب اسلامی» و
دیگری «پس از پیروزی انقلاب اسلامی» را شامل
می‌شود.

جراید ایران «از آغاز تا انقلاب اسلامی»

این مقاله در ۱۱ فصل تدوین شده است که عبارتند
از: ۱. از آغاز تا مشروطه؛ ۲. دوره مشروطه تا کودتای
اسفند ۱۲۹۹؛ ۳. از کودتای ۱۲۹۹ ش. تا پایان حکومت
پهلوی اول؛ ۴. دوره پهلوی دوم؛ ۵. جراید محلی؛ ۶.
تدوین قانون مطبوعات؛ ۷. تشکل‌های مطبوعاتی؛ ۸.
جراید دینی و حوزوی؛ ۹. جراید طنز؛ ۱۰. جراید زنان؛
۱۱. جراید اقلیت‌های دینی.

از آغاز تا مشروطه

– آنجا که از کاغذ اخبار، نخستین روزنامه فارسی چاپ
ایران یاد گردیده، گفته شده است که نخستین شماره
آن ۲۵ محرم ۱۲۵۳ منتشر شد و «نشر این روزنامه تا
۱۲۵۶ ادامه یافت و در این سال به‌دستور حاجی میرزا
آقاسی، صدر اعظم محمدشاه، تعطیل شد» (دانشنامه،
ص ۴، ستون ۲). هیچ‌یک از مورخان مطبوعات تاکنون
نظر قطعی درباره مدت انتشار این روزنامه ارائه نداده
و جملگی با احتیاط و اما و اگر و شاید، مطالبی بیان
کرده‌اند. با این وصف، نویسنده مقاله چگونه توانسته با
استناد به کتاب سیاست‌گزاران دوره قاجار، نوشته خان
ملک ساسانی، به این قاطعیت دلیل تعطیلی نشریه را
ناشی از دستور حاجی میرزا آقاسی بدانند. به‌نظر می‌رسد
در بیان مدت انتشار این روزنامه، بهتر بود از شیوه سخن
آقای ناصرالدین پروین استفاده می‌شد (پروین، ۱۳۷۷،

ج ۱، ص ۱۲۹).

– درباره روزنامه وقایع اتفاقیه گفته شده که نخستین
شماره آن بدون نام بوده است (دانشنامه، ص ۵، ستون
۱). این نظر اشتباه می‌باشد، زیرا در اولین شماره، نام
آن با صراحت روزنامه اخبار دارالخلافة طهران نوشته
شده است (روزنامه وقایع اتفاقیه، ۱۲۶۷ ق.، ش ۱، ص
۱) و در سرلوحه شماره دوم نیز که نام آن به روزنامه
وقایع اتفاقیه تغییر یافته، آنجا که اعلام قیمت شده گوید:
«قیمت روزنامه از قرار...» (پیشین، ش ۱، ص ۱).

جراید دینی و حوزوی

– درباره تذکرات دیانتی چنین آمده: «مجله تذکرات
دیانتی را هیئتی از روحانیان جمعیت دیانت اسلامی
به‌سرپرستی یکی از مجتهدان معروف تبریز به‌نام آقای
شیخ غلامحسین در ۱۳۴۵ در تبریز منتشر کردند»
(دانشنامه، ص ۳۸، ستون ۲). این روایت صحیح نیست،
شاید عبارتی که بر روی تمام شماره‌های تذکرات دیانتی
به‌چاپ رسیده است، این باور را پدید آورده باشد که
می‌گوید: «مجلس دیانت اسلامی که روزهای جمعه در
کوچه مجتهد، طرف عصر، چهار ساعت به غروب مانده
تشکیل می‌یابد؛ مذاکرات قائد روحانی حضرت مستطاب
آقای شیخ غلامحسین آقا^{۱۲} دامت برکاته را، بعضی از
اعضای محترم مجمع به‌رشته تحریر آورده، از طرف
جمعیت دیانتی به‌واسطه این اوراق برای استفاده عموم
طبع و نشر می‌شود»^{۱۳}.

– درباره هفته‌نامه ندای حق به همین مختصر
اشاره شده که در سال ۱۳۲۹ انتشارش آغاز شده است
(دانشنامه، ص ۳۹، ستون ۲). در حالی که باید چند سطر
را به این نشریه اختصاص می‌داد. زیرا این نشریه با بیش
از ۱۳۰۰ شماره، پایه‌گذار نشریات دینی به‌سبک جدید
به‌شمار می‌آید. شماری از کسانی که بعداً مقالاتشان در
مجلات دینی مجموعه حکمت (آغاز انتشار اردیبهشت

درباره جراید فلسطینی که اهمیت خاصی دارد، کار ضعیفی صورت گرفته است و از دانشنامه معتبری چون دانشنامه جهان اسلام انتظار بیشتری می‌رفت

۱۳۳۲) و درس‌هایی از مکتب اسلام (آغاز انتشار بهمن ۱۳۳۷) به چاپ رسیده، مقالات خود را با هفته‌نامه ندای حق آغاز کرده‌اند.^{۱۴}

جرايد اقلیت‌های دینی

– اگرچه دانشنامه جهان اسلام (ص ۴۷، ستون ۱) و برخی از منابع دیگر (بنگرید به: رائین، ص ۱۷۱ و ۱۷۷؛ و میناسیان، ص ۵۵۴)، اولین جریده ارمنی‌زبان ایران را شایق معرفی کرده و گفته‌اند که از سال ۱۸۹۴ (۱۳۱۲ ق.) / ۱۲۷۳ ش.) در تهران منتشر شده^{۱۵} و سپس این احتمال را داده‌اند که روزنامه جوقی لرابر چاپ جلفای اصفهان قدیمی‌تر باشد (بنگرید به: رائین، ص ۱۷۱؛ و دانشنامه جهان اسلام، همان، ص ۴۷)؛ با وجود این، همین منابع، دومین روزنامه ارامنه ایران را آستق آرولیان ثبت کرده‌اند. ولی باید گفت قدمت روزنامه آستق آرولیان از دو روزنامه قبلی بیشتر است، زیرا این روزنامه که آن را به صورت «آستق آرولیان» (براون، ج ۲، ص ۱۷۶) و «آستفغ آره‌ولیان» (رائین، ص ۱۷۳) نیز نوشته‌اند، از سال ۱۸۹۳ م. (۱۳۱۰ ق. / ۱۲۷۲ ش.) یعنی یک سال زودتر از شایق منتشر شده است.

● **قلمرو عثمانی**
در این مقاله، نشریات عهد عثمانی به دو بخش «از آغاز تا تنظیمات» و «از تنظیمات تا اعلان جمهوری» تقسیم شده است. بخش دوم نیز به سه دوره تفکیک شده است که عبارتند از: «دوره اول: از آغاز تنظیمات (۱۲۵۵) تا به سلطنت رسیدن عبدالحمید دوم (۱۲۹۳)» (دانشنامه، ص ۶۳، ستون ۲)؛ «دوره دوم: از ۱۲۹۳ تا ۱۳۲۶» (دانشنامه، ص ۶۳، ستون ۲) و «دوره سوم: از اعلان مشروطیت دوم (۲۳ جمادی‌الآخره ۱۳۲۶) تا اعلان جمهوریت (۵ آبان ۱۳۰۲ / ۲۹ اکتبر ۱۹۲۳)» (دانشنامه، ص ۷۲، ستون ۱).

الف) بهتر بود این مقاله در سه بخش تنظیم می‌شد و بخش سوم آن به مطبوعات ترک‌زبان در سرزمین‌های استقلال‌یافته از عثمانی می‌پرداخت.

– دانشنامه (ص ۴۹، ستون ۲) از دو نشریه زرتشتی که پس از انقلاب اسلامی در کانادا با نام‌های پیک کنکاش و پیک مهر منتشر شده، یاد کرده است. در

درباره جراید چاپ مصر که دارای اهمیت فراوانی در جهان عرب است، باید مطالب بیشتری ارائه می‌شد

(ب) به نظر می‌رسد شایسته آن بود که بخش دوم به چهار دوره^۱، مطبوعات دوران تنظیمات^۲ (۱۸۳۹-۱۸۷۶)؛ ۲. مطبوعات مشروطیت اول و دوران استبداد (۱۸۷۶-۱۹۰۸)؛ ۳. مطبوعات مشروطیت دوم (۱۹۰۸-۱۹۱۸)؛ ۴. مطبوعات دوران جنگ‌های استقلال تفکیک می‌شد.

● جهان عرب

این مقاله سه بخش دارد که از این قرارند: الف) خاورمیانه (مصر، سوئدان، لبنان، سوریه، فلسطین، عراق و عربستان سعودی)؛ ب) شمال افریقا (الجزایر، مغرب، تونس و لیبی)؛ ج) جراید مهاجر (جرایدی را که عرب‌زبانان در کشورهای مختلف جهان منتشر کرده‌اند).

مصر

درباره جراید چاپ مصر که دارای اهمیت فراوانی در جهان عرب است، باید مطالب بیشتری ارائه می‌شد. مثلاً درباره اولین نشریه‌ای که به زبان عربی در مصر به نام وقایع مصریه در سال ۱۲۴۴ق. / ۱۸۲۸م. منتشر شده، جز ذکر نام آن چیزی به میان نیامده است. در حالی که باید ویژگی‌های ظاهری و محتوایی آن به اختصار ذکر می‌شد. مثلاً گفته می‌شد که این روزنامه سه شماره در هفته و هر شماره در ۱۲ صفحه منتشر می‌گردید و هیئت تحریریه آن عبارت بودند از: رفاعة الطهطاوی، شیخ حسن العطار، احمد فارس الشدیداق و محمد عبده. همچنین بیان این مطلب که اولین نشریه ویژه زنان در جهان عرب با نام الفتاة در سال ۱۸۹۲ در شهر اسکندریه از سوی زنی لبنانی با نام هند نوفل منتشر شده، خالی از فایده نبود.

فلسطین

درباره جراید فلسطینی که اهمیت خاصی دارد، کار

ضعیفی صورت گرفته است و از دانشنامه معتبری چون دانشنامه جهان اسلام انتظار بیشتری می‌رفت. در این بخش نشریات فلسطینی باید در دو قسمت بررسی می‌شد. ۱. نشریاتی که در داخل سرزمین‌های فلسطین منتشر شده‌اند؛ ۲. نشریاتی را که مهاجران فلسطینی منتشر کرده‌اند. بخش نخست، می‌بایست در پنج مرحله مورد بررسی و کنکاش قرار می‌گرفت. این پنج مرحله عبارتند از:

۱. مرحله آغاز مطبوعات در فلسطین در دوره حکومت عثمانی (۱۸۷۶ - ۱۹۱۸)؛
 ۲. مرحله قیمومت انگلستان بر فلسطین (۱۹۱۸ - ۱۹۴۸)؛
 ۳. مرحله اشغال فلسطین توسط صهیونیست‌ها و قرارگرفتن کرانه غربی و نوار غزه تحت حکومت اردن و مصر (۱۹۴۸ - ۱۹۶۷)؛

۴. مرحله اشغال کرانه باختری و نوار غزه توسط صهیونیست‌ها (۱۹۶۷ - ۱۹۹۴)؛
 ۵. مرحله موجودیت حکومت خودگردان فلسطینی (از ۱۹۹۴/۵/۴ به بعد).

همان‌گونه که پیشتر گفته شد، بخش دوم باید به نشریات مهاجران فلسطینی اختصاص می‌یافت و البته آن نیز شامل دو قسمت زیر می‌شد.

۱. نشریاتی که احزاب و گروه‌های مقاومت فلسطینی در کشورهای عربی منتشر کرده‌اند؛
 ۲. نشریاتی که مهاجران فلسطینی در خارج از کشورهای عربی منتشر کرده‌اند.

با بررسی تاریخ مطبوعات فلسطین درمی‌یابیم که اولین نشریه فلسطین قدس شریف نام داشته و در سال ۱۸۷۶ در بیت المقدس، در چاپخانه مأمونیه به چاپ رسیده است. این نشریه، ماهانه و به دو زبان عربی و ترکی چاپ می‌شد و ناشر آن دولت عثمانی بود (ماجد، ۲۰۰۷؛ و ترابان، ص ۲-۳). نویسنده بخش عربی این نشریه شیخ

کتاب
اطلاعات
اربابان دانش‌دانشی

در دانشنامه به اشتباه،
مجله فلسطین الثورة
به عنوان یکی از نشریات
سازمان الفتح، معرفی
شده در حالی که این
مجله ارگان کمیته مرکزی
سازمان آزادیبخش
فلسطین است و
الفتح یکی از احزاب
تشکیل دهنده سازمان
آزادیبخش فلسطین
به شمار می آید

مستقلی را می طلبید، فقط به نام برخی از نشریات احزاب اشاره کرده که آن نیز خالی از اشکال نیست. چنانکه اشاره می شود: «از اواخر دهه ۱۳۴۰ ش. تا ۱۳۸۱ (۱۹۶۰-۲۰۰۲)... جراید حزبی فلسطین عبارت بودند از: روزنامه الفتح، مجله فلسطین الثورة، ماهنامه القاعدة، مجله صوت فلسطین، و هفته نامه الفتح، که همگی ترجمان تبلیغاتی و تشکیلاتی سازمان فتح به رهبری یاسر عرفات بودند؛ روزنامه الجماهیر، ترجمان رسمی جبهه خلق برای آزادی فلسطین به رهبری جرج حبش؛ الجبهة، ترجمان سیاسی جبهه خلق برای آزادی فلسطین (فرماندهی کل)؛ هفته نامه الطلائع، ترجمان نیروی الصاعقه طرفدار سوریه؛ الثائر العربی، ترجمان سازمان جبهه عربی برای آزادی فلسطین طرفدار عراق؛ الشراة، ترجمان جبهه خلق برای آزادی فلسطین؛ هفته نامه نضال الشعب، ترجمان جبهه مبارزه خلقی برای آزادی فلسطین» (ص ۹۹، ستون ۲).

چنانکه در سطور فوق ملاحظه شد، در دانشنامه به اشتباه، مجله فلسطین الثورة به عنوان یکی از نشریات سازمان الفتح، معرفی شده (ص ۹۹، ستون ۲)، در حالی که این مجله ارگان کمیته مرکزی سازمان آزادیبخش فلسطین است و الفتح یکی از احزاب تشکیل دهنده سازمان آزادیبخش فلسطین به شمار می آید^{۱۸}. به نظر می رسد که شباهت عنوان دو مجله سبب این اشتباه شده باشد و آن اینکه سازمان الفتح در سال ۱۹۶۷ مجله الثورة الفلستینیة را در دمشق منتشر می کرد که چندی نیز روزانه منتشر شد. بنابراین الثورة الفلستینیة نشریه سازمان الفتح بود، در حالی که فلسطین الثورة نشریه سازمان آزادیبخش فلسطین به شمار می آید.

همچنین روزنامه الجماهیر به عنوان نشریه جبهه خلق برای آزادی فلسطین به رهبری جرج حبش معرفی شده (دانشنامه، ص ۹۹، ستون ۲) در حالی که باید مجله الهدف که از سال ۱۹۶۹ به عنوان اصلی ترین نشریه این

علی الریماوی و همکارش راغب الحسین و نویسنده بخش ترکی عبدالسلام کمال بود (تریان، ص ۳۲). در همین سال نشریه الغزال نیز که نشریه ای شبه رسمی بود، به قلم علی الریماوی منتشر شد (همان، ص ۳). از سال ۱۹۰۸ و همزمان با مشروطیت دوم در عثمانی انتشار جراید در فلسطین افزایش یافت، به گونه ای که نشریات منتشر شده در فلسطین تا سال ۱۹۱۴ یعنی آغاز جنگ جهانی دوم به ۳۶ عنوان رسید.

شایان ذکر است که دانشنامه جهان اسلام نشریه الکرمل را اولین نشریه فلسطین معرفی و اطلاعات اندکی درباره آن به خواننده ارائه کرده است: «نخستین نشریه عربی فلسطینی الکرمل بود که مسیحی ارتدو کسی به نام نجیب نصّار، آن را در ۱۳۲۶ ق. / ۱۹۰۸ م. در حيفا تأسیس کرد. انتشار این نشریه تا ۱۳۲۱ ش. / ۱۹۴۲ م. ادامه یافت» (دانشنامه، ص ۹۹، ستون ۱). اطلاعات دانشنامه درباره این نشریه بسیار ضعیف است و ما به همین مختصر اشاره می کنیم که الکرمل هفتگی بود و از سال ۱۹۰۸ منتشر و در سال ۱۹۱۳ تعطیل شد و پس از حدود هشت سال، مجدداً از سال ۱۹۲۰ آغاز به انتشار کرد (مروات، ۲۰۰۷).

چنانکه ملاحظه شد، دانشنامه جهان اسلام، اولین نشریه فلسطین را نشریه الکرمل که از سال ۱۹۰۸ انتشارش آغاز شده، معرفی کرده است، ولی از بیان این مطلب که در سال ۱۹۰۸ دو نشریه دیگر نیز منتشر می شده اند، غافل مانده است. این دو نشریه عبارتند از: ۱. النفائس العصریة که مجله ای ادبی بود و ابتدا به صورت هفتگی و بعدها به صورت دو هفته نامه منتشر می شد؛ ۲. النفر که آغاز انتشار آن از سال ۱۹۰۲ در اسکندریه بود و سپس از سال ۱۹۰۸ انتشار آن در حيفا ادامه یافت (همان).

- دانشنامه جهان اسلام درباره جراید احزاب فلسطینی از سال ۱۳۴۰ ش. تا ۱۳۸۱ ش که خود مبحث

در کربلا سه نشریه فارسی انتباه، انتقام و حقایق از سوی میرزا علی آقا شیرازی ملقب به لیبب‌الملک انتشار یافت

گروه منتشر شده و اکنون نیز منتشر می‌شود، معرفی می‌گردید^{۱۹}. البته اینکه جبهه خلق برای آزادی فلسطین به رهبری جرج حبش نشریه‌ای به نام الجماهير منتشر کرده باشد، برای راقم این سطور معلوم نشد. باید این نکته را یادآور شویم که احزاب و سازمان‌های مبارز فلسطینی و هواداران آنان تا پیش از آغاز به کار حکومت خودگردان فلسطین، نشریات خود را اغلب در لبنان، سوریه و اردن منتشر می‌کردند که تعداد عناوین آن به چند صد عنوان می‌رسید. مثلاً در فاصله ۱۹۶۷-۱۹۷۰ بیشتر نشریات انقلابی فلسطینی در اردن انتشار می‌یافت. در این سال‌ها سازمان آزادیبخش فلسطین که فعالیت خود را از ۲۸ مه ۱۹۶۴ آغاز کرده و جبهه‌ای فراگیر بود، در اردن مستقر بود. همچنین در این سال‌ها برخی از سازمان‌های مقاومت فلسطینی امتیاز برخی از نشریات لبنانی را خریده یا آن را اجاره کرده بودند که شمار این نشریات بالغ بر ۶۳ نشریه عربی و شش نشریه غیرعربی بود. گفتنی دیگر آنکه در سال ۱۹۸۰ بیش از صد نشریه از سوی نیروهای مقاومت فلسطینی در لبنان منتشر می‌شد.

- تعداد نشریات دولت خودگردان ۱۱ عنوان ذکر شده است: «نشریات دولت خودگردان فلسطین عبارتند از: الایام العربی، فلسطین الثورة، الهدف، القدس العربی، الرسالة، الوطن، الحياة الجديدة، الحرية، هفته‌نامه فلسطین و ماهنامه شوون فلسطینیة» (دانشنامه، ص ۹۹-۱۰۰). اگر منظور، دولتی بودن این نشریات است، باید گفت که چنین نیست. زیرا بخشی از این نشریات، مستقل یا حزبی هستند؛ و اگر هدف نویسنده بیان نشریات منتشرشده در دولت خودگردان است، باید گفت که دهها عنوان دیگر باید به عناوین یادشده افزوده می‌شد. جبهه خلق برای آزادی فلسطین تعداد نشریات منتشرشده در سرزمین‌های فلسطینی را که در سال ۲۰۰۳ انتشار یافته، بالغ بر ۴۶ عنوان ذکر کرده (الواقع الثقافی الفلستانی، ص ۲۳) که البته شمار این نشریات بیش از این است. به هر حال در اینجا لازم است که تعدادی از نشریات دیگر فلسطینی را که در سال‌های اخیر در سرزمین‌های فلسطینی منتشر شده یا می‌شوند، ذکر کنیم که از آن جمله‌اند: البلاد، الاقصی، الساحل، الیوتونه، الرأی، الصباح، الوقایع ال فلسطینیة، المستقبل، جنین، الطریق، الحقیقة، الاستقلال، المنار، المسار، الکرامة، الوسطی،

رؤية، الحوار و الی الامام.

همچنین به نشریات دو گروه بزرگ اسلامی فلسطین یعنی حماس و جهاد اسلامی اشاره‌ای نشده، در حالی که این دو گروه چندین نشریه در حال انتشار یا تعطیل شده دارند از جمله الوطن ارگان «حركة المقاومة الاسلامیة» (حماس) که نخستین شماره آن از تاریخ ۱۹۹۴/۱۲/۸ منتشر شد و الاستقلال ارگان «حركة الجهاد الاسلامی» که از سال ۱۹۹۵ انتشار یافته است. سرانجام اینکه، مهاجران فلسطینی در خارج از کشورهای عربی دهها نشریه منتشر کرده‌اند که از آن جمله‌اند: الشرق الجدید (چاپ لندن، ناشر: عبدالوهاب فتال، آغاز انتشار ۱۹۷۳)؛ شوون الساعة (چاپ انگلستان، ناشر: یاسر حجازی، ۱۹۷۹)؛ الافق (چاپ قبرس، سردبیر: علی الشیخ، ۱۹۸۱)؛ البلاد (چاپ قبرس - نیکوزیا، سردبیر: ولید نویهض، ۱۹۸۴)؛ العرب الدولیة (چاپ قبرس، سردبیر: محمد سعد، ۱۹۸۴)؛ و الیوم السابع (چاپ پاریس، سردبیر: بلال الحسن، ۱۹۸۴).

عراق

در معرفی جرایدی که پس از اعلام مشروطیت دوم عثمانی در عراق امروزی پدید آمد، گفته شده است: «از جمله روزنامه‌های متعددی که در عراق، پس از اعلام قانون اساسی ۱۳۲۶ق. / ۱۹۰۸م. در دولت عثمانی، یک‌شبه پدیدار شدند، عبارت بودند از: بغداد (۱۳۲۶ق. / ۱۹۰۸)، بین‌النهرین (۱۳۲۷/۱۹۰۹) به عربی و ترکی، الریاض (۱۳۲۸/۱۹۱۰)، الإصافة (۱۳۲۸/۱۹۱۰) و النهضة (۱۳۳۱/۱۹۱۳)» (دانشنامه، ص ۱۰۰، ستون ۱). در تکمیل بیان فوق باید گفت که وقتی از جراید منتشر شده در عراق پس از اعلام مشروطیت دوم عثمانی یاد می‌شود، باید نشریاتی را نیز که در همین سال‌ها از سوی ایرانیان در عراق منتشر شده است، مورد توجه قرار داد. پنج عنوان از این نشریات که در سال ۱۳۲۷-۱۳۲۸ق. منتشر شده عبارتند از:

۱. الغری، نشریه فارسی که نخستین شماره آن در ذیحجه ۱۳۲۷ به مدیریت آقا محمد محلاتی و صاحب امتیازی حاج شیخ حسین اصفهانی انتشار یافت و پس از دو شماره تعطیل شد (محرابی، ۱۳۷۹، ص ۸۲-۸۹).
۲. درة النجف، نشریه فارسی که نخستین شماره آن ۲۰ ربیع‌الاول ۱۳۲۸ به مدیریت و سردبیری آقا محمد

در برخی از کتاب‌ها از
نشریه‌ای به نام کابل که
پیش از شمس‌النه‌ار یا
هم‌زمان با آن، زیر نظر و
مدیریت سیدجمال‌الدین
اسدآبادی منتشر گردیده،
یاد شده است

ابهام روبه‌رو بوده است. مثلاً می‌گوید: «نخستین جریده افغانستان به نام کابل در ۱۲۸۴ در دوره محمد اعظم‌خان (حک: ۱۲۸۴-۱۲۸۵) منتشر شد که بانی و مؤسس آن سیدجمال‌الدین اسدآبادی بود. در دوره امیرشیر علی‌خان (حک: ۱۲۸۰-۱۲۹۶)، همین نشریه با نام شمس‌النه‌ار در ۱۲۹۰ به کوشش میرزا عبدالعلی از خوش‌نویسان ماهر دربار او، به چاپ رسید، اما چون هیچ نسخه‌ای از جریده کابل به‌دست نیامده است، احتمال می‌رود نام اصلی جریده کابل همان شمس‌النه‌ار باشد که به‌مناسبت محل چاپش، مردم آن را جریده کابل می‌خواندند. شمس‌النه‌ار بیش از پنج سال، تا هجوم دوم انگلیسی‌ها به افغانستان (۱۲۹۶/۱۸۷۹)، ابتدا هر هفته و سپس هر پانزده روز و در اواخر، ماهانه منتشر می‌گردید» (دانشنامه، ص ۱۱۶، ستون ۱).

یادآور می‌شویم که در برخی از کتاب‌ها از نشریه‌ای به نام کابل که پیش از شمس‌النه‌ار یا هم‌زمان با آن، زیر نظر و مدیریت سیدجمال‌الدین اسدآبادی منتشر گردیده، یاد شده است (مایل هروی، ص ۹۲). این نظر اگرچه ابتدا مورد قبول شماری از نویسندگان قرار گرفته بود، بعداً با تحقیقاتی که محمدکاظم آهنگ انجام داد، از درجه اعتبار ساقط شد. آهنگ درباره نشریه کابل می‌نویسد: از آنجاکه در شماره‌های دهم و یازدهم سال اول شمس‌النه‌ار از عبارت شمس‌النه‌ار کابل استفاده شده

محلای و صاحب امتیازی حاج شیخ حسین اصفهانی انتشار یافت و پس از هشت شماره تعطیل شد (همان).

۳. نجف، نشریه فارسی که نخستین شماره آن ۱۱ ربیع‌الاول ۱۳۲۸ به‌مدیریت سیدمسلم زاون‌زاده و شیخ حسین تهرانی منتشر شد و مدت انتشار آن سه سال بود (سلطانی، ج ۱، ص ۱۴۸-۱۴۹؛ صدر هاشمی، ج ۳، ص ۲۸۰؛ براون، ج ۳، ص ۱۱۰؛ و رابینو، ص ۲۴۷).

۴. العلم، نشریه عربی که نخستین شماره آن در ربیع‌الاول ۱۳۲۸ از سوی سیده‌الهدیه‌الدین شهرستانی منتشر شد (تهرانی، ج ۱۵، ص ۳۱۴).

۵. اخوت، نشریه فارسی که از سال ۱۳۲۸ ق. به‌مدیریت محمدتقی یزدی به‌صورت هفتگی در بغداد انتشار یافت (براون، ج ۲، ص ۱۹۹؛ رابینو، ص ۵۱؛ و صدر هاشمی، ج ۱، ص ۷۶).

همچنین در سال ۱۳۳۳ ق. در کربلا سه نشریه فارسی انتباه، انتقام و حقایق از سوی میرزا علی‌آقا شیرازی ملقب به لبیب‌الملک انتشار یافت. در سال‌های بعد نیز نشریات فارسی دیگری انتشار یافته که بیان یکایک آنها در این مجال نمی‌گنجد.

● افغانستان

۱. نویسنده مقاله جراید افغانستان، در بیان اینکه نخستین نشریه چاپ افغانستان چه نام داشته، با نوعی

عنوان نشریه‌ای که پس از شش سال منتشر شد، سراج‌ال‌اخبار افغانیه نبود، بلکه تا شش شماره سراج‌ال‌اخبار و از شماره هفتم سراج‌ال‌اخبار افغانیه نامیده شد

بود؛ «وجود کلمه (کابل) توأم با نام این جریده، شاید علت شده باشد که به‌عوض اصل نام آن شمس‌النه‌ار، مردم آن را (اخبار کابل) یا (جریده کابل) بخوانند و بالتجیه در سال‌های مابعد، در اثر سهو استعمال، نزد محققان، فکری ایجاد شده باشد که گویا به نام کابل هم اخباری نشر می‌گردید» (آهنگ، ص ۳).

اینکه شماره اول شمس‌النه‌ار در چه تاریخی منتشر شده، به‌درستی معلوم نیست، ولی مسلم این است که شماره پنجم آن در بیست‌وپنجم رمضان ۱۲۹۰ ق. انتشار یافته است (پروین، ج ۱، ص ۳۱۹).

همان‌گونه که دیده شد، نویسنده مقاله افغانستان احتمال می‌دهد که نام اصلی جریده کابل، همان شمس‌النه‌ار باشد و تاریخ انتشار آن را نیز ۱۲۸۴ ق. بیان کرده است، ولی چند سطر بعد می‌نویسد که «شمس‌النه‌ار بیش از پنج سال، تا هجوم دوم انگلیسی‌ها به افغانستان (۱۸۷۹/۱۲۹۶) ... منتشر می‌گردید». اگر کابل همان شمس‌النه‌ار باشد و در سال ۱۲۸۴ آغاز به انتشار کرده باشد و تا هجوم انگلیسی‌ها به افغانستان یعنی تا سال ۱۲۹۶ نیز در حال انتشار باشد، در این صورت چرا مدت انتشار این نشریه بیش از پنج سال نوشته شده و چرا نوشته نشده بیش از دوازده سال انتشار یافته است.

۲. نویسنده مقاله افغانستان می‌گوید: «نخستین شماره سراج‌ال‌اخبار که در ۳۶ صفحه بود، پس از انتشار با موانعی از جانب انگلستان مواجه گردید و بیش از یک شماره آن اجازه چاپ نیافت. این ممنوعیت شش طول کشید و پس از کوشش‌های فراوان... سراج‌ال‌اخبار بار دیگر اجازه انتشار یافت و در ۱۶ مهر ۱۲۹۰ / ذیقعه ۱۳۲۹ به نام سراج‌ال‌اخبار افغانیه چاپ شد» (دانشنامه، ص ۱۱۶-۱۱۷). در نوشته فوق چند اشکال وجود دارد. الف) نشریه‌ای که پس از یک شماره تعطیل شد، سراج‌ال‌اخبار نام نداشت، بلکه پسوند «افغانستان» نیز بدان افزون بود و بنابراین سراج‌ال‌اخبار افغانستان نام داشت و تاریخ انتشار آن پنج‌شنبه ۱۵ ذیقعه ۱۳۲۳ قمری بود.

ب) عنوان نشریه‌ای که پس از شش سال منتشر شد، سراج‌ال‌اخبار افغانیه نبود، بلکه تا شش شماره سراج‌ال‌اخبار و از شماره هفتم سراج‌ال‌اخبار افغانیه نامیده شد.

ج) نشریه‌ای که پس از شش سال به‌چاپ رسید،

نخستین شماره‌اش ۱۵ شوال ۱۳۲۹ ق. انتشار یافت و دومین شماره آن اول ذیقعه ۱۳۲۹ ق. منتشر شد. نویسنده مقاله افغانستان با وجود اینکه تصویری از شماره دوم سراج‌ال‌اخبار را در صفحه ۱۱۶ به‌چاپ رسانده و با صراحت اعلام داشته است که شماره دوم سراج‌ال‌اخبار، مع‌الوصف در بیان تاریخ انتشار اولین شماره دچار خطا شده و تاریخ انتشار دومین شماره را آغاز نشر اعلام کرده است.

همچنین در بخش افغانستان، باید فصلی نیز به فرایند مهاجران افغانستانی اختصاص داده می‌شد. زیرا مهاجران افغانستانی از سال ۱۳۵۸ به بعد بیش از ۷۰۰ عنوان نشریه در خارج از افغانستان منتشر کرده‌اند که بیش از ۲۰۰ عنوان آن در ایران^۲ و نزدیک به ۳۰۰ عنوان آن در پاکستان منتشر شده و در حدود ۲۰۰ عنوان نیز در کشورهای مختلف جهان به چاپ رسیده است.

تکمله

- در صفحه ۸۰ (ستون ۱، سطر ۳۳) یک مورد غلط تایپی دیده شد که روزنامه ملیت به‌اشتباه، «روزنامه ملت» نوشته شده است.

پی‌نوشت‌ها:

1. moin.mehrabi@yahoo.com
2. B. Lewis
3. Ch. Pellat
4. The Encyclopaedia of Islam
5. F.C.R. Robinson
6. Rudolf Loewenthal
7. J. Carnochan
8. A. I. Sälim
9. P. Gorokhoff
10. Cowrier de l'Egypte
11. El Liberal Africano

۱۲. آقا شیخ غلامحسین (آیت‌الله حاج شیخ غلامحسین تبریزی) بعداً به مشهد مهاجرت کرد و در سال ۱۳۵۹ ش. درگذشت. (بنگرید به: زنگنه، ص ۹۲-۹۴).

۱۳. بیشتر شماره‌های تذکرات دیانتی در آرشیو نگارنده موجود است. براساس این موجودی، شماره ۱ از سال اول در جمادی

۱۵. چاپ دوم، بيروت: دارالاضواء
۸. دولت‌آبادی، عزیز (۱۳۴۹). «تاریخچه مختصر جرايد و مجلاتی که در ایران به‌زبان ارمنی انتشار یافته است»، مجله هور (چاپ تهران)، س ۱
۹. راتین، اسماعیل (۱۳۴۹). **ایرانیان ارمنی**، چاپ اول، تهران: بی‌نا
۱۰. رابینو، ه. ل. (۱۳۷۲). **روزنامه‌های ایران از آغاز تا سال ۱۳۲۹ ق.**، ترجمه و تدوین: جعفر خماسی‌زاده، چاپ اول، تهران: انتشارات اطلاعات
۱۱. زنگنه، ابراهیم (۱۳۸۲). **مشاهیر مدفون در حرم رضوی**، ج ۱: عالمان دینی، با همکاری و ویرایش: غلامرضا جلالی، چاپ اول، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی
۱۲. سلطانی، مرتضی (۱۳۵۴). **فهرست روزنامه‌های فارسی در مجموعه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران**، ج ۱، چاپ اول، انتشارات کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران
۱۳. صدر هاشمی، محمد (۱۳۶۴). **تاریخ جرايد و مجلات ایران**، چاپ دوم، اصفهان: انتشارات کمال، ۴ ج
۱۴. گلبکیان، ادوارد (۱۳۴۷). **راهنمای مطبوعات ارمنی در ایران و جهان** [از آغاز تا سال ۱۳۴۷ ش.]، ترجمه: ماری اوختنس، تهران: انتشارات روزنامه آلیک
۱۵. لحوود، ادوارد (۱۹۶۹). **المتجد فی الاعلام**، چاپ دوم بيروت: دارالمشرق
۱۶. ماجد، اسد (۲۰۰۷). «دراسة حول ماضی و حاضر الصحافه العربیة»، مجله الوطن، دوحه، ۴ آوریل ۲۰۰۷.
۱۷. مایل هروی، میرغلامرضا (۱۳۴۱). **معرفی روزنامه‌ها، جرايد و مجلات افغانستان**، پروان: بی‌نا
۱۸. محرابی، معین‌الدین (۱۳۷۹). «الغری و درة النجف، نخستین نشریات فارسی چاپ نجف اشرف (۱۳۲۷-۱۳۲۸ ق)»، رسانه، س ۱۱، ش ۱ (بهار ۱۳۷۹)
۱۹. _____ (۱۳۸۲). **نشریات فارسی زبان مهاجران افغانستانی در ایران (۱۳۵۸-۱۳۸۱)**، چاپ اول، تهران: ناشر مؤلف
۲۰. مروات، احمد (۲۰۰۷). «تاریخ الصحافه ال فلسطينیة فی مدینة حيفا العربیة»، دنیا الوطن، غزه، ۱۹ آوریل ۲۰۰۷.
۲۱. میناسیان، لیون (۱۳۷۶). «نشریه‌های ارمنی ایران»، ترجمه: آناهید هوسپیان، پژوهشنامه تاریخ مطبوعات ایران، س ۱، ش ۱
۲۲. **الواقع الثقافی الفلسطيني (۲۰۰۶)**. غزه، الجبهه الشعبیة لتحرير فلسطين (الدائرة الثقافیة المركزيه)، ژانویه ۲۰۰۶.
۲۳. **وقایع اتفاقیه (۱۲۶۷ ق.)**. تهران، ش ۱ (جمعه، پنجم ربیع‌الثانی ۱۲۶۷ ق.)، ص ۱.
- الاول ۱۳۴۵ ق. و شماره ۱ و ۲ از سال سوم در اول جمادی‌الاول سال ۱۳۴۷ انتشار یافته است.
۱۴. از جمله نویسندگان ندای حق به سیدغلامرضا سعیدی، محمد جناب‌زاده، علی اکبر تشید، حیدرعلی قلمداران، سیدهادی تبریزی، داود الهامی، شیخ مصطفی رهنما، علی‌اکبر مهدی‌پور، فضل‌الله صلواتی، حسین انصاریان، هاشم هاشم‌زاده هریسی و علی دوانی می‌توان اشاره کرد.
۱۵. اولین شماره شایق در ژانویه ۱۸۹۴ انتشار یافته است.
۱۶. به‌طور کلی فاصله بین چاپ اولین روزنامه ترک‌زبان به‌نام تقویم وقایع (۱۸۳۹) تا قبول قانون اساسی (۱۸۷۶) را دوره تنظیمات می‌گویند.
۱۷. اولین نشریه فلسطین با نام قدس شریف در سال ۱۸۷۶ در بیت‌المقدس انتشار یافته است.
۱۸. فلسطین الثورة از سال ۱۹۷۲ انتشارش آغاز شد. مشخصات یکی از شماره‌های فلسطین الثورة بر اساس آرشیو نگارنده از این قرار است: فلسطین الثورة، المجله المركزيه لمنظمة التحرير الفلسطينية، س ۹، ش ۳۸۳، دوشنبه ۱۹۸۱/۷/۲۰، ۵۲ ص، قطع: ۳۱×۲۳/۵ س. م. رئیس‌التحریر: احمد عبدالرحمن؛ مدیر التحرير: محمد سلیمان؛ مدیر التحرير المسئول: ابراهیم برهوم. سکرتراریه التحرير: سامی سرخان، حسن البطل، محمود الخطیب. این مجله در بيروت به چاپ می‌رسید.
۱۹. آخرین شماره مجله الهدف ۱۳۹۳ است که در آوریل ۲۰۰۷ انتشار یافته و نشان از سی و نهمین سال انتشار دارد.
۲۰. بنا بر یافته‌های راقم این سطور از سال ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۱، تعداد نشریاتی که مهاجران افغانستانی در ایران منتشر کرده‌اند، ۲۰۱ عنوان است (بنگرید به: محرابی، ۱۳۸۲).

مأخذ

۱. آهنگ، محمدکاظم (۱۳۴۹ ش). **سیر ژورنالیسم در افغانستان**، ج ۱، کابل: انجمن تاریخ و ادب - افغانستان آکادمی
۲. براون، ادوارد (۱۳۳۷). **تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران**، ج ۲، ترجمه: محمد عباسی، تهران: انتشارات کانون معرفت
۳. _____ (۱۳۴۱). **تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران**، ج ۳، ترجمه: رضا صالح‌زاده، چاپ اول، تهران: انتشارات کانون معرفت
۴. پروین، ناصرالدین (۱۳۷۷). **تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان**، ج ۱، تهران: نشر دانشگاهی
۵. _____ (۱۳۷۹). **تاریخ روزنامه‌نگاری ایرانیان و دیگر پارسی‌نویسان**، ج ۳، تهران: نشر دانشگاهی
۶. ترابن، ماجد (۲۰۰۷). **الصحافة الفلسطينية**، بيروت: بی‌نا
۷. تهرانی، شیخ‌آقا بزرگ (بی‌تا). **الذریعة الی تصانیف الشیعه**، ج